

Szent Gellért hegye és a boszorkányok.

A Gellérthegy Budapest tájképének egyik legjellegzetesebb része. »Külső megjelenésében, bárhonnan nézve is, mindig más-más, de mindig tökéletes hegyi képet nyújt. Legfelemelőbben jelenik meg a Dunával együtt. Ebben a képben a hegy száz méter magas sziklafala nem szédítő magasságával jelentkezik, aminthogy a Duna 300 méter széles vízárja sem félelmetes benyomásával érvényesül. A tökéletes arányok folytán a sziklatömeg lágy kontúrvonalba olvad a finoman ívelt folyam ezüst tükrének festői kereteként.«¹⁾ Gyönyörködésünket nem rontja meg annak a ténynek ismerete sem, hogy a Duna felé meredeken aláeső dolomit sziklafalak déli oldalát breccia, márga és kiscelli agyag, északi oldalát pedig márga borítja.²⁾ A hegy mindenképen szép, meglepő és a természet szépségei iránt fogékony szemnek felemelő látvány.

A nép gondolatvilágában csodálatos módon igen sokat szerepel a Gellérthegy. »Igazi népkedvenc: a babonás fantázia benépesítette seprőn lovagoló boszorkányokkal. Valóban, mintha lappangana valami misztikum a barlangokat és terraszokat alkotó szeszélyes hegyben...³⁾ s az utain bolyongó szerelmespárokban is van valami a boszorkányokból és a tündérekéből.«⁴⁾ Érdekes problémát mozgat meg előttünk ez a játékos gondolat. Miféle boszorkányság történt a Gellérthegyen? A képzelet szeszélye, vagy valamilyen furcsa esemény, szokás az indítéka azoknak a históriáknak, amelyeknek magja ma is élénken kísértő hagyomány? Miért éppen a Gellérthegy a magyar *Boszorkányhegy*?

Katona Lajos, a magyar folklóre alapvető, tudós mestere már 1897-ben világosan megjelölte azokat a teendőket, amelyek a Gellérthegyhez fűződő boszorkányhiedelem eredetkérdésének a megoldását megnyugtató módon vihetik előbbre.⁵⁾ Katona szerint lényeges és kikutatandó mozzanatok a hiedelem kifejlődésénél a következők:

1. Élnek-e a *Szent Gellért hegyéhez fűződő boszorkányos hagyományok* a magyar nép körében; milyen adatok bizonyítják a hiedelem magyar létét, életét, kifejlődését a történelem folyamán; tudálékos koholmányon, vagy ősi hiedelmeken alapulnak-e ezek a hagyományok; sajátosan magyar termékek-e, avagy átvételek idegen népektől?

2. Mióta és miért hívják a hegyet *Szent Gellért hegyének*, *Gellért-hegynek*; általánosan elterjedt név volt-e, vagy csak egyházi körök használták; miért és mikor lett közkeletű név?

3. Mióta és miért hívják a hegyet németesen *Blocksberg*nek; mikor építettek a Gellérthegyen *Blockhaust* (örházat); a *Blockhaus* építése előtt kezdték-e a német telepesek *Blocksberg*nek nevezni a hegyet, vagy későbben; előbbi hazájukra való emlékezősként, vagy az itt talált indítékok (helyi hagyományok vagy egyéb élő események, szokások, településmód stb.) hatása alatt?

Katona Lajosnak nem volt szándéka alaposabban foglalkozni a kijelölt feladatokkal. Az általa felvetett kérdések azonban oly biztos módszertani fonalat adnak kezünkbe, melyet elengednünk nem szabad. Katona Lajos a kutatások alapján elérhető lehetőségek helyes mérlegelésénél arra az eredményre jutott, hogy »a Szent Gellérthegy boszorkányos hírének mende-mondája nem pusztán könyvlegenda, hanem lehet a XVII. századnál régebb népies hagyomány is.«

Ezt, a Katona Lajos által felvetett lehetőséget nem mérlegelte a tudomány, részletesen nem tárgyalta,⁶⁾ s ez az oka annak, hogy élesen kifejtve nem került át a köztudatba. A kérdés megérdemli, hogy alaposabban foglalkozzunk vele a meglevő és felkutatható⁷⁾ adatok alapján.

*

A XVII. század végén találunk először olyan adatot, melyben a boszorkányokkal kapcsolatban Szent Gellért hegye is szerepel. Debrecen város jegyzőkönyvében 1682 január 24-én szerepel a hatóság vádja Dániel Kovácsné és Csókási Györgyné ellen, »hogy az incták (incta = in causam attracta = vádlott) Szent Gellért hegyére járó, bűjös-bájos, ódó-kötő, varázsló, másokat megrontó, boszorkány, parázna személyek, orvok is.« Február 2-án a vádlottak kifogást tettek az egyik tanu ellen, s a bíróság felszólította őket, hogy bizonyítsák be felszólalásuk alaposságát. Ugyanis »Nyujtó Panda megvallotta volna, hogy ötet pénzben megfogadták Csapó Ádám és Csapó Ádámné, hogy az inctákra valljanak.«⁸⁾ A perrel egyébiránt több nyom nincs, az ítéletet sem ismerjük.

1700 november 7-én Kis Istvánnét vádolták meg azzal, hogy »bűvös-bájos, ódó-kötő, varázsló, Szent Gellért hegyére járó, ördögökkel cimboráló boszorkányos személy s egyszersmind k. . . is.« Hasonló bűnnel vádoltan került a törvény elé Turi Istvánné, Nyujtó Panda is. Mindketten tagadták a szörnyű bűnt, azonban Nagy András előtt dicsekedtek azzal, hogy »boszorkánynak, Szent Gellért hegyére járónak« mondták magukat. A bíróság előtt Nagy András jobbnak látta megvallani az igazságot: »hogy ötet asszonya, Csapó Ádámné tanította arra, hogy azt mondja s Nyujtó Pandára valljon, hogy boszorkányok azok is, mert ötet azok ették meg.«⁹⁾

Az adat főképpen azért értékes, mert az ügyben szereplő személyek majd két évtizednyi eltéréssel emlegetik, mint főbenjáró bűnt a Szent Gellért hegyére való járást. Jellegetes körülmény, hogy nem beszélnek arról: mi történik ottan. A vád részei babonás hiedelmekre utalnak, a második perben már az ördöggel való cimborálás is szerepel.¹⁰⁾

Pápai Páriz Imre »Keskeny út« című Debrecenben 1719-ben megjelent műve a varázslókról, »nézőkről« beszél úgy, mint az ördög szövetségeseiről.¹¹⁾ Csúzy Zsigmond szerzetes 1724-ben azt állítja, hogy a varázslók és a bűbájosok utálatosak az Úr előtt, mert az ördöggel szövetkeznek.¹²⁾

Érdekes és a mai népi gondolkodáshoz közelálló adatot őrzött meg számunkra Almási Szalai János bánhorváti prédikátor a boszorkányokról 1794-ben Kassán megjelent prédikációjában. Ostorozza a keresztény köznépet, mert a »vallásnak gyaláztatjára« csodálatos erőt tulajdonít a boszorkányoknak. *«A boszorkányokról, kan ördögökről azt mondják, hogy ezek az embert megnyergelik és a Szent Gellért hegyére, vagy ők tudják hova lovagolnak, az üres szekeret megállítják pusztá nézéseikkel, úgy hogy egy tapodtat se mehessen, a tehenet, borjút, kis gyereket, ezer meg ezer féleképpen megronthatják csupán csak szemeikkel, nézéseikkel is. De ti jobban tudjátok mint én, mit tartanak, mit nem még ezeken kívül a boszorkányokról»* — mondja híveinek a derék prédikátor.¹³⁾

Adalékunk érdekesen őrzi a kétszáz év előtti magyar néphitnek a boszorkányhoz tapadt emlékeit (megnyergelés, állatok, gyermekek megrontása, szemmel verés). Ez sem árulja el, hogy mit csinálnak a boszorkányok Szent Gellért hegyén. Vörös Ilona boszorkánypörét 1741-ben tárgyalta Pakson Perczel József főispán. Vörös Ilona azonban már részletesebben mesélt ezekről a dolgokról, mint az eddigiek. Bevallotta, hogy a boszorkányok között dobos volt. A dob egy fél dióhéj volt és két szál tollal verte. Az ördögöket, kiknek mátkája volt, Plutónak és Milusnak hívták. Közösködött velük, ahányszor köllött. Más regementből valók is voltak a vendégeskedésen. Fekete varjú és holló képében járt hozzá a gonosz és úgy hívta a Szent Gellért hegyére.¹⁴⁾ Vallomásának egyik jellegzetes része a következő:

»Te mentél a Kocsishoz az Istállóban.

— Nem én, hanem a Paczolainé.

Mi végre ment oda.

— Megh akarta nyergelni.

Hova akart menni rajta.

— Szent Gellért hegyére valamelyik pincébe borért.

Honnand tudod azt, hogy Szent Gellér hegyre ment volna, ha megh nyergelte volna.

— Onnénd tudom, mivel maga Tamás Susa mondotta.

Mit szoktatok csinálni midűn a Szent Gellért hegyére mentek.

— Táncolunk mind a forgószeél és hamar elműlik.

Hogyan tudod és hányszor.

— Mivel magam is ott voltam egyszer Szent Gellér hegyin Bölcskein és Kömlődin.

Hogyan mentél oda és mi állaton.

— Holl Macskán, holl Gyermeken.

Söprűn jártál-e.

— Nem jártam, de el lehetett volna mennyi rajta.

Többen jártatok-e.

— Csak négyen jártunk.»¹⁵⁾

Schilling Rogér, Dunakömlőd monográfusa, nem ismer Gellérthegy helynevet Kömlődön,¹⁶⁾ azonban a közölt szövegből sem következtethetünk arra, hogy egy-egy bizonyos hely szokásos nevére utal a boszorkány vallomása. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a boszorkányok összefojetelére

alkalmas hegyeket, dombokat általában Gellérthegy néven emlegették azok, akik résztvettek ezeken a gyűléseken. Kömlődön ilyen hely lehetett a *Leányvár*, amelyről mindenféle mende-monda kering; szép menyecskékről, híres mulatozásokról, betyárokról mesélnek az odaválói népek. Lehettek itt olyan mulatozások is, amelyeknek boszorkányos híruk volt. A Komárom megyei Soós Erzse vallomása szerint 1708 körül »Fejérmegyében bizonyos falunak határján a Boszorkányok egygyé gyűltek, ahol táncoltak, ettek, ittak.« 1711 karácsonya táján pedig *mocsai falu pincéjében* táncoltak és mulattak.¹⁷⁾ A boszorkányok tehát a hegyeken-dombokon nemcsak a szabadban, hanem *a hegyen levő tanyákban, a hegyoldalban levő borospincékben is mulatoztak.*

A szegedi boszorkányperek szereplői vallomásaikban elég sokszor emlegetik a Gellérthegyre való járást, azonban nem állítják teljes határozottsággal, hogy mulatságot tartanak, inkább valami különös összejövetelre következtethetünk szavaikból, amelyről a résztvevők nem szívesen beszélnek. Hisen Borbála (Dancsó Jánosné) 1728 júniusában vallotta Szegeden, hogy »mikor béesküdtették Sárhegyen, Gyöngyösön a boszorkányok... táncoltak s vigadtak... És Gyöngyösről Sz. Gellér hegyire jártak.«¹⁸⁾ Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: *Miért jártak Szent Gellért hegyére, ha a gyöngyösi Sárhegyen táncoltak?* Kovács Pál koldusbíró, kit szintén boszorkánysággal vádoltak, vallja, hogy »sánc árkon kívül a szőlők között, Szt.-Margit partján, császár majorján kívül, egy kis dombocskán ettek, ittak, táncoltak.«¹⁹⁾ Dancsó János azt vallotta, hogy »Sámbéken, Pest elején, nagy halomnál« esküdött fel az ördögnek,²⁰⁾ özvegy Dani Jánosné pedig »Vaskapu mellett, Bujákon.«²¹⁾ Rósa Dániel, a boszorkányok kapitánya szerint »legtöbbet Öthalomnál szoktak volt összegyűlni és Vaskapunál.«²²⁾ Koncz Sárának kényszervallomása szerint az ördöggel szövetsége »Sz. Gellér hegyén lett. Öt esztendeig kellett volna neki tanulni Sz. Gellér hegyén«,²³⁾ azonban ez nem lehetett nagy elfoglaltság, mert Széll Zsuzsanna szerint »háromszor szoktak Sz. Gellér hegyére menni. Sz. György, Pünkösdsz, Sz. Luca napján.«²⁴⁾ Ez a Gellérthegyre való járás nagyon fárasztó lehetett. Tóth Mátyásné, Rácz Sára vallotta a következőket: »Egy deáknak asztalt tartván az házánál, ki nagyon fáradozott volt és erőtlenségben elsárgult, kérdezvén tőle az pajtása, hogy frater rosszul vagy te. Akkor megvallotta és reá is esküdött, hogy Molnár Ilona ötet *szent Gellért hegyire hordozta*. Akkoron mind a ketten reája támadván, mért cselekedted ezt Molnár Ilona? Azután mindjárt megszűnt a hordozástul.«²⁵⁾ Molnár Ilona arra a kérdésre, hogy »hordozta-e az deákot Szent-Gellér hegyire«, 1737 július 30-án azt vallotta, hogy »Szandáné hordozta volna az ő képében.«²⁶⁾ Érdekes, hogy a vallomás határozottan a deák hordozásáról beszél. A nép több változatban ismeri ezt a történetet, hol kovács, hol kádár vagy csizmadia két legénye a szereplő.²⁷⁾

A vallomásokból tehát biztosan következtethetünk arra, hogy a Gellérthegyre való járás és a Gellérthegyre való hordozás nem magára Szent Gellért hegyére vonatkozott, hanem bármely olyan dombra, halomra, hegyre, hol olyan jellegű összejöveteleket tartottak, mint valamikor Szent Gellért hegyén. Ezt a multságjellegű összejövetelt, mely ritkább volt, mint a szokott összejövetelek, nevezték Gellérthegyre való járásnak,

Gellérthegyre való hordozásnak. Nem állítható, hogy ezeken az összejöveteleken ugyanazok a szertartások történtek, ugyanazok az események, mint a szokásos boszorkányorgiákon, amelyeket a vallomások élénken részleteznek. A vallomások nem beszélnek szűkszavúan a Gellérthegyre való járásról, ha a sabbatnak lenne tartozéka.²⁸⁾ A lóvá változás pogány tor, áldomás csökevényére, vagy jelképére utal;²⁹⁾ a szerelmi képzelődések hatása sem tagadható.³⁰⁾

Szlovenics Mihály ügyész a szegedi boszorkányperekben a büntetés kiszabásánál Carpzovius Benedek Praxis Criminalis I. r. 49. címére, Vivius I. r. 172., 173. címére, V. Károly császár törvényének 109. fejezetére, tehát idegen kútfőkre és törvényekre hivatkozott. Magyar törvények a boszorkányok ellen nem voltak.³¹⁾ Reizner megfigyelte, hogy a kérdések teljesen egyezők minden személy vallomásánál, s így természetes, hogy a feleletek is lényegében megegyeznek. Szerinte »bár kiderült az, hogy a vádlottak némelyike bizonyos babonáskodást, helyesebben mondva kuruzslást űzött, de erre vonatkozó babonás és boszorkányos nézeteket és hiedelmeket nem ők maguk alkották maguknak, hanem a tudós könyvekből olvasva a vizsgálatokat szorgalmazók felvilágosításai, magyarázatai és tanácsai útján adattak a vádlottak tudomására.«³²⁾ Reizner érvelése gyenge, mert a vádlottak a börtönbejutás előtt követték el a terhükre írt cselekményeket. Reizner is elismeri, hogy valami gyanúsításra alkalmas működést kifejtettek a vádlottak.³³⁾ Épp ezért óvatosan kell kezelnünk merev elzárkózását a babonák további elemzése előtt: »A vallomásokban rejlő mythologiai elemeket ősi vagy pogány eredetűeknek tekinteni nem lehet.«³⁴⁾

Valószínű az, hogy felülről szivárgott lefelé a boszorkányokra vonatkozó hiedelmek egyrésze,³⁵⁾ azonban tagadhatatlan, hogy keveredett olyan elemekkel, amelyek élő, a pogánykorból fennmaradó hagyományok, magyar hagyományok lehettek. Ezek a külföldről érkezett hagyományokkal ellentétben szűkszavú töredékek, homályos utalások, amelyeknek megfejtése az élő néphitből a lehetetlennel határos, mert bizonyító erejű történeti adataink nincsenek. A magyar nép erkölcstörténete máig is megráttan,³⁶⁾ s alapvető kutatások nélkül a boszorkányhitnek a nép nemi és szerelmi életére utaló mozzanatait elhamarkodott dolog volna behatóan magyarázni.

*
»... Mely hegy azért mondatyk zent gelyert
hegenek mert regen az hegynek alatta evletevt
volt meg zent gelyert az hegyetlen kemeny pagan
magyaroktól.«

Margit-legenda.³⁷⁾

A Szent Gellért hegye elnevezés eredete ma közsímt, azonban 1847-ben Pados János székesfehérvári szentszéki jegyző egy hírlapi cikkében arra utalt, hogy valamikor »talán kérni fognak bővebb adatokat annak bebizonyítására, hogy szent Gellért hegyét a keresztény magyarok mindenkor így nevezték.«³⁸⁾ Bár eddigi adataink alapján az elnevezés oka semmiképpen sem vitatható, vissza kell térnünk Szent Gellért korára, korának nagy eseményeire, a magyar fajiság és a kereszténység évszázados küzdelmére, mert a nép hagyományai ezekre is utalhatnak. Alaposan meg kell ismer-

kednünk a Gellérthegy multjával, pogánykori multjának történelmi emlékeivel, hogy a hozzáfűződő, pogánykorinak látszó boszorkányhiedelmet mélyebben elemezhesük.

Nagy Lajos értékes fejtegetései szerint az őskor folyamán — ide-számítva a római uralom korába átfutó La Tène kultúra időszakát is — az Ördög-árok mocsaras környéke a Gellérthegy alján levő dombos, erdős vidékkel együtt szinte vonzotta a primitív népeket, mert a létfeltételeket bőven szolgáltatta megélhetésük számára. Az őskori vermek ételhulladékaiból a kagylóhéjak, teknősbékapáncélok, halszálkák a mocsaras vidék vizének, — a szarvascsontok, vaddisznóagyarak pedig a dombvidék erdejének a primitív ember által felismert fő élelmezési lehetőségeire mutatnak.³⁹⁾ A bronzkori lakottságról is vannak szórványos emlékek.⁴⁰⁾ Későbbi leletek arra mutatnak, hogy az eraviscus törzs mint nyugatról jövő honfoglaló rátelepedett az illir-pannon őslakosságra és új kultúra átvételére kényszerítette. A tabáni ásatásoknál előkerült kelta putrilakások, tűzhelyek s a polgári település egyéb hagyatéka nem választhatók el az eraviscus néptörzs kultúrájától. A törzsnek erős vára állott a Gellérthegyen. A hegy déli részén megtalálták a falak egyes részeit. Apróbb ásatások ugyanazt a kerámiát hozták napfényre, amit a tabáni ásatások. A gellérthegyi kelta erődítmény ellátta a környék védelmét. Abból a körülményből, hogy a Gellértfürdő környékén római korból téglákból és kövekből rakott nagy falakat is találtak, arra következtethetünk, hogy a római korban a hegy lábánál másik erőd is állott, amely tabáni társával ezt a fontos átkelő helyet két irányban biztosította.⁴¹⁾ A Gellérthegyen — főleg a déli lejtőjén — laktak a legelőkelőbbek, itt volt temetőjük. Ugyanitt előkerült egy kelta szentély is,⁴²⁾ úgyhogy a helynek ősrégi időktől lakott volta nem vitatható.

Rév helyi szerint a Pannonia belsejét elzáró budai hegykoszorún keresztül vezető utak a tabáni völgykatlanba torkoltak az ott keresztül-folyó széles árok mentén,⁴³⁾ mely ott jutott el a Dunához, ahol a Duna legkeskenyebb, ahol tehát a legkönnyebb az átkelés a nagy vizen.⁴⁴⁾ A hely fontosságát a honfoglaló magyarok is felismerték. Valószínű, hogy Árpád e völgygel szemben kelt át seregével a Dunán, s hogy Anonymus ezt az átkelő helyet nevezi *Magyar-rév*-nek.⁴⁵⁾ A magyarok mindenkor előszere-ttel szállták meg a nagyobb folyók mindkét partját. Hirtelen támadások ellen így védekezhettek legkönnyebben, s a halász-révész mesterségnek is ez a települési mód kedvezett legjobban.⁴⁶⁾ A jobbparton megvolt még egy városka, amelynek lakói mészégetéssel foglalkoztak, amelyhez a Nap-hegyről és a Gellérthegyről hordták a követ. A mészkemence ősi magyar neve *pest*.⁴⁷⁾ A mai Pest nevét ily módon nyerte a mai Tabán helyén feküdt kelta eredetű településtől. A mai Pest volt a népesebb, a magyar település, holott éppen a tabáni rész szerencsés fekvése és természeti adottságai határozták meg magának Pest városának a helyét is.⁴⁸⁾

Rév helyi szerint Pest fontos szerepét igazolja, hogy a szemben levő Gellérthegyet sokáig *Pesti-hegynek* (mons Pestiensis), a tatárjárás után benépesedett Várhegyet *Pesti-Újhegynek*, a felépített várat pedig *Pestűjhegyi várnak* (castrum novi montis Pestiensis) nevezték.⁴⁹⁾ A második kereszties hadjárat után tömegesen bevándorolt és letelepedett németek⁵⁰⁾ már *Creynefeld*

néven emlegetik Kispestet, mely elnevezésnek eredetére és a magyaros *Kelenföld* megjelöléssel való kapcsolatára még ma sincs elfogadható magyarázatunk.⁵¹⁾ Okmányyszerűen a települést nem *Kelenföldnek*, hanem *Pestnek* nevezték. Kisebb területénél fogva megkülönböztetésül a nagyobb vagy régibb Pesttől (maior Pest, vetus Pest, antiqua Pest) *Kispest* (parvus (?) vagy minor Pest) névvel jelölték meg a Duna jobb partján levő települést. Ezt az elnevezést találjuk a XIII. század elejétől kezdve Mátyás király uralkodásáig, pedig akkor már régen mint Buda várának alsó városa szerepel (paroch. s. Gerardi de suburbio oppidi Budensis alias novi montis Pestiensis). Kispest tehát a mai Belvárossal szemben levő partvidéken volt, ahol a lebontott tabáni városrész terült el. A település, mint a két part azonos elnevezése is mutatja, elsősorban révhely volt (portus Danubii, portus Pest).⁵²⁾

Szerintünk a hely elnevezésének érdekes fejlődését a hely fontos, átkelésre alkalmas jellege, a rév határozza meg.⁵³⁾ Őseink letelepedtek a mai Pest helyén, a síkságon. Mivel ez a település nem csak törzsi szálláshely volt, hanem jövő-menő kereskedőnépek megállóhelye is, nem a nemzetség(fő)ről nevezték el. Földrajzi jellegzetesség és fontos hely az egész környéken csak a révhely volt, ezt kellett meghatározniok, hol van. Ha a budai oldalról néztek át Pestre, jellegzetességet nem láthattak, ha pedig Pestről néztek a budai oldalra, éppen szemben volt velük a Gellérthegy mészégető kemencéinek feléjük ásitó torka. A rév tehát a pestekhez, a kemencékhez vezető rév volt: a *pesti rév*! A jövő-menő, sokféle nép előtt így alakult át a síkságon levő helység neve Pestté. A Kispest név fejlődése teljesen a nagyobb és a kisebb helység között levő különbözőség megjelölésére vonatkozott és nem a kemencék nagyságára.

Melich János újabb kutatásai szerint a pest köznévnak a magyarban nemcsak *kemence*, hanem *verem*, *barlang*, *kőszál*, *hegy*, *kőszikla* jelentése is volt s részben van ma is.⁵⁴⁾ A németek a magyar *pest* szóból fordították az *Ofen* szót, azonban ez a körülmény nem határozza meg pontosan a hely névadásának a szemléletét, mert a német *Ofen* szó a magyar *pest* szó jelentésének fejlődésével azonos fejlődésen ment át. Ily módon feltehető az is, hogy nemcsak a hegyoldalon levő *kőfejtők*, *kőbányák*, *mészégető kemencék*, *barlangok*, hanem maga a *hegy volt a rév meghatározója*, hogy magát a Gellértheget hívták eleinte *Pestnek*, *kősziklának*. A rév volt a *Pest* nevű hegy mellett levő rév: a *pesti rév*! A hegy *Pest* elnevezése elhomályosult: a *pesti rév* mellett pedig megnőtt a település, s a rév nevéből magyarázták a helység nevét, holott a rév neve a hegy nevére utalt. A *pest* szó *kemence* jelentése a reális elnevezés, a többi elvonás, későbbi fejlődés eredménye. Nincs okunk feltenni tehát mindezen körülmények ismeretében sem azt, hogy nem a *kemence* jelentés volt az eredeti a hely elnevezésénél, mert a *verem*, *hegy*, *szikla* jelentések magának a mészégetésnek a megszűnte után fejlődhettek csak ki, amikor a barlangoknak, vermeknek *kemence*-szerepe valójában már nem volt. Éppen ez teszi bizonyossá azt, hogy a *Gellérthegynak a mészégető kemencékről volt eredetileg Pest a neve*. Ha a *kőszikla*- vagy *barlang*-jelentés értelmezésével adták volna a hegynek a *Pest* nevet, az nem szállt volna a helységre a kemencék megszűnése után, amelyek a rév mellett keletkeztek. A települések fontossága egyre nőtt. A városka lakói az áruforgalom hatása alatt élénken kezdtek fuvarozással, majd kereskedelemmel foglalkozni; a régi

romok, a kemencék érdekessége és fontossága már a kezdet kezdetén csökkent.⁵⁵⁾ A pesti rév két oldalán levő élénk helységről a révnek nevet adó hegyet Pesti hegynek kezdték nevezni.

A Gellérthegy tehát a természet által nyújtott kedvező természeti és közlekedési viszonyok folytán ősidők óta fontos hely volt, s mint ilyen ismertebb, emlegetettebb, mint olyan helyek, amelyeknek ilyen jelentőségük nem volt. *A hely jelentőségével magyarázható az, hogy elnevezése a magyarság megjelenése után rövid időn belül több alakban jelenik meg.*⁵⁶⁾ A földrajzi nevek ekkor még nem hivatalos rendelkezések folytán, hanem valami erősen élő, vagy újból felelevenített hagyomány hatásaként keletkeztek.

A Bécsi Képes Krónikában a Gellérthegy Szent Gellért vértanúságának leírásánál mint *Kelen-hegy*, vagyis *Kelenföld hegye* néven említetik (Et everterunt currum eius in ripam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius, in biga positum, de Monte Kelenföld submiserunt).⁵⁷⁾ A kelenföldi területnek, illetve a mai Tabánnak a neve *Alhévíz* is volt, megkülönböztetésül a *Felhévíz* (Császárfürdő környéke) forrásvidékétől. Sokáig használták azonban a *Szent Gellért helység*, vagy városrész elnevezést is *az itt állott korai XII. századi híres templomáról, mely a vértanuhalált halt püspök emlékére épült.*⁵⁸⁾ Kétségtelen, hogy a Gellérthegy-elnevezés Szent Gellért püspök és vértanu halálának helyére utal. Igen sok helység nálunk is temploma védőszentjéről nyerte nevét a középkorban.⁵⁹⁾ A Gellérthegy alján levő híres templom neve és a hozzáfűződő események nevezetessége feledtették a hegy és a helység régi nevét. A városka több ízben elpusztult, nevét elfeledték, s újjáépítésekor a települők új nevet ragasztottak rája. A hegy komolyan és szilárdan helyén maradt a történelem viharában: a hegy neve az élő hagyomány. Őrizte és őrzi a pogány magyarság halódó erejű és a kereszténység diadalmas harcának emlékét.

Sebestyén Gyula szerint »a boszorkánykodás és ennek gyanuja mindenhol és minden időben az illető népek pogány emlékekkel telített naiv hitében gyökerezett.«⁶⁰⁾ Az első térítők az egyház tanításait minden népnél művelődési viszonyainak megfelelően átformálták, hogy megértessék a néppel a kereszténység magasztos eszméinek fényében pogány szokásainak, ősi hagyományainak hiábavalóságát. A lélek, a gondolkodásmód átalakulásának folyamányaként egész sereg olyan fogalom keletkezett, amelynek helyenként az ősi pogány szokásokhoz viszonyítva más-más értelme volt.⁶¹⁾ Minden pogány szertartásnak lényeges alkotó eleme az öröm, a mulatozás, a keresztény értelemben szilaj dorbézolás, vad, féknélküli élvezete a földi örömeknek. Az embert ősidők óta az asszony csábítja mérhetetlen bűnök elkövetésére. Az asszony egyenes összeköttetésben áll a gonosszal, érti felfurcsos praktikáit.⁶²⁾ Ezt a régi gondolatot számtalan példa, história jellemzi, s ennek a régi gondolatnak szülötte a boszorkány is.

A középkori keresztény egyház tudatos Isten-ördög ellentét-keresésének és térítő politikájának következménye Ipolyi szerint az a körülmény is a boszorkányhit kifejlődésénél, hogy a kereszténység megismerésével a keresztény vallás új követői közül sokan cselekedték a gyógyítást, a bajoktól való megszabadítást azokon a módokon, azokkal a rítusokkal, amelyeket előbbi hitük hagyományos tisztelete nemzedékek hosszú során át ítatott lelkükbe.⁶³⁾ Ezek a cselekvések tiltott módon, titokban történtek,

s idővel a tiltottság és a titokzatosság következtében a keresztény tanítá-soknak a rosszról képzett fogalomköre is hozzájuk tapadt.

A nagysárrétiak mondják, hogy azelőtt a bábák is boszorkányok voltak. Akire megharagudtak, annak megrontották a gyermekét. Ma csak az orvosok miatt nem merik gyakorolni gonosz mesterségüket.⁶⁴⁾ A nép a bábát az ördög cimborájának, boszorkánynak tartotta, aki nemcsak segíthet, de árthat is, ha megbántják. Ezért a többi gyermek születésénél nem merték cserélni és később is igyekeztek jóbarátságban lenni vele. A bábának segítő társai a tudósasszonyok (sage-femme, lat. saga), a mindenhez értő, bábáskodó falusi vénasszonyok, a női samánok korcs utódai. Főtudományuk szerint lehetnek: füvesek, kenők, csontrakók, nézők, bűbájosok, öntők, csinálók, halottlátók stb.⁶⁵⁾ A nép a bábák népies élettani tudását könnyen összetéveszthette a boszorkányok bűbájos mesterkedésével azért is, mert régebben a javasasszonyok kérkedtek különleges kuruzslásaik hatásával.⁶⁶⁾ Ha dicsekedésük, kérkedésük munkát, üzletet nem eredményezett, szitkozódásuk könnyen tűnhetett a gonosszal való cimborálás bizonyítékának. Az orvoslással összefüggő hiedelmekben számtalan olyan utalás van, amely a pogány vallás képzeletének felhasználásával gyógyító samán működésére utal.⁶⁷⁾

Szücs Sándor megfigyelése szerint a Nagysárréten, Bucsa, Zódony, Ösvénytető, Középer, Vészszeget, Csarna, Ferendek-gát környékén feltűnően sok a boszorkányos-babonás mende-monda. Szerinte ennek az lehet az oka, hogy az e tájra eső Kemény-sziget és a rét apróbb szárazulatai a török-tatár időkben fő bűvőhelyei voltak a környék népének. Érdekes még szerinte, hogy a bihari rész legemlegetettebb boszorkányai az öregek vallomása szerint a Kúnságból ideszármazó családokból kerültek ki.⁶⁸⁾ Szerintünk Szücs megfigyeléseinek értelme az, hogy olyan területeken, amelyek jó bűvőhelyek voltak, amelyeken az új vallás terjesztőinek az áttekintés és ellenőrzés nehéz volt, a nép tovább hódolt a pogány isteneknek. A keresztény papok és hívők előtt nem volt ismeretlen ezeknek a rejtett helyeknek pogány értelmezése, titkos szertartásokat szolgáló volta. Ezekből a suttogva emlegetett ismeretekből fejlődött ki egy-egy hely boszorkányos voltának mende-mondája, amely azután beolvadt a nagy, általános boszorkányhiedelem tömegébe. A kunok későbbben keresztelkedtek meg, mint a magyarok, tovább élt tehát köztük a pogány hitvilág egyes szertartásainak igazságába vetett hit is, tovább áldoztak, toroztak; faji szokásaiknak esetleges eltérései is növelték a távolságot pogányos műveltségük és a magyarság mind mélyebben keresztény műveltsége között. Ezeket a pogányos vonásokat rögzítette meg a kereszténység a boszorkányság gyűjtőfogalma alatt.

A magyarok pogány áldozóhelyeként a XI. század végén fák, kövek, források és kutak szerepelnek.⁶⁹⁾ Az osztjások nagy gondot fordítanak ma is arra, hogy szent helyeik szép és magas fekvésű helyeken legyenek, ahol igen nagy fák vannak és a növényzet rendkívül dús.⁷⁰⁾ Finnországban kedvelt áldozóhelyek voltak a hegyek. Hämében egy hegy csúcsán nagy kőhalmaz van furcsaalakú kövekből, amelyek valaha oltárkövek voltak.⁷¹⁾ A finnországi lappok a főbálványt magas hegyre állították, hogy mindenki jól láthassa.⁷²⁾ Van olyan útleírás, amely azt állítja, hogy Szibéria minden

népe, minden fajtája sziklákat és fákat imád.⁷³⁾ A vogulok és osztjákok isteni tiszteletben részesítették a magas hegyeket és sziklákat, kivált azokat, amelyeknek csúcsos tetejük volt, amilyen az ő csinált bálványaiknak a feje.⁷⁴⁾ A kőbálvány és a kőoltár között primitív fokon igen kevés a különbség. Az áldozókőben gyakran maga az isten rejlik; a szent hegyek közül sokat isten gyanánt imádtak valamikor.⁷⁵⁾ Krohn elmondja, hogy a keresztény papok igyekeznek a pogány szokásokat követő finnugor népek szent helyein templomokat, temetőket, kápolnákat állítani, az áldozófákra szent képeket aggatnak.⁷⁶⁾ Ilymódon adnak a pogány szokásnak keresztény tartalmat.

Bán Aladár szerint »a sziklás Gellérthegy is bizonyára szent volt; ezért választották Gellért püspök kivégzési helyének, s ezért tartotta a nép a legújabb időkig a boszorkányok gyűlöhelyének.«⁷⁷⁾

Feltehető tehát, hogy a Gellérthegy vonzó, különös és kiemelkedő alakja révén a magyarság előtt is szent hely lett, s mint általában a nevezetesebb szent helyekre, messze földről gyűltek ide az emberek. Csodálatos gyógyulások történtek, emlegetett, ismert hely volt, s mint forgalmat, mozgást előidéző hely, kereseti lehetőséget is jelentett. Ehhez a nevezetességhez hozzájárulhatott az is, hogy az ősi lakosság által felállított épületek romjait, kőoltárokat találtak itt az új települők; nagyobb szentélyeket is épségben lelhettek. A megmaradt ősi lakosság kelta eredetű ceremóniái és hiedelmei is keveredhettek az ősi hagyományokkal a hely révén.⁷⁸⁾ Sopron megyében a Fertő, vagy az Ikva partján állott valamikor a nagy áldozati oltár, az egykő (=szent kő). Emlékét mai napig *Hegykő* falu neve őrzi. A *Szentkő*-t jelentő *Egykő* nevet a községnek a középkorban még teljesen világos magyar nyelvhasználat és értelmezés hatását magánviselő német neve — a magyar név szószerinti fordítása — *Heiligenstein* igazolja. Ez az Ikvaparti egykő még talán avar maradvány lehetett, de az sincs kizárva, hogy maguk a magyarok létesítették áldozataik bemutatására.⁷⁹⁾

A Pesten letelepült magyarok élénken résztvettek a nyugatról az átkelő helyen keresztül érkező áruk továbbszállításának munkájában. A mai Tabán, a tulajdonképeni, de a kisebbik Pest helyén maradhettek őslakók, akik néhány idetelepült magyar fennhatósága alatt állandó jellegű épületek emelésére tanították gazdáikat. A Tabánban mindig szegényes házak állottak, az előkelők, a jobb módúak a mai Vár területén telepedtek meg.⁸⁰⁾ A hódító, a magasabbrendű nép elkülöníti magát a leigázottól, s már a magyarság letelepedése idején kialakulhatott ennek a településnek ilyenféle értelmezése, illetve értékelése. A hely forgalmassága folytán sokféle rendű-rangú, a magyarsággal nem egyértékű kereskedő, vándorló nép választott itt magának átmeneti szállást.⁸¹⁾ A kereszténység diadala után pedig szorulhattak ide a pogánysághoz húzó magyarok, akiknek a keresztény életforma diadala következményeként társadalmi helyzete lényegesen leromlott. A hegy alkalmas volt arra is, hogy titokban itt hódoljanak pogány szertartásokkal ősi isteneiknek, azonban arra nem gondolhatunk, hogy Gellértet tudatosan — áldozat bemutatásaként — végezték volna ki éppen ezen a helyen.⁸²⁾ Láttuk, hogy megjelenésének váratlan volta robbantotta ki a véres események sorozatát. Pogá-

nyok, »boszorkányok« gyűltek itt össze, hogy pokoli orgia közepette örüljenek a kereszténység egyik vezéregyénisége halálának. András herceg a történetek után bizonyára törekedett arra, hogy ez az esemény azok előtt, akik a nyugati műveltség előnyeivel akarták boldogítani fajtájuk, a magyarság sorsát, a véletlennek legyen tulajdonítható. A pogány vezetők meghökkentek Gellért váratlan hódoló megjelenésén, s megkezdődött a harc, de a hercegek, különösen András, nem akarta azokat bántani, akik meghódolási szándékkal közeledtek feléje. István király nagy egyénisége lenyűgözve tartotta még ellenfeleit is és Gellért tudásban, erélyben, hatalomban a nagy királynak mindenképpen méltó munkatársa volt. Munkája semmiképpen sem azonosítható a magyarság faji sajátosságainak megsemmisítésére törekvés gondolatával.⁸³⁾

Lőrinc csanádi püspök idejében (1083—1113) arra mutatnak a források, hogy a pogánysághoz való ragaszkodás még nem szűnt meg végképen. Szent László elrendelte, hogy »aki pogány szertartás szerint kutak, fák, források és kövek mellett áldozik, egy ökörrel váltsa meg bűnét.« Az esztergomi zsinat szerint (1095—1116) pedig »senkise merjen pogány szertartást gyakorolni. Aki pedig ezt teszi, ha előkelő, 11 napig vezekeljen erősen, ha közember, 7 napig, de veréssel.« E büntetések enyhése sejteti, hogy a pogányság órája lejárt: az egyház alig vetett ügyet rájuk. A magyarság egy évszázad alatt átalakult nyugati néppé.⁸⁴⁾ »A régi pogány hit elkeseledett makacs hívei, számban megfogyatkozott bús pásztorok, a hegyek ölen, erdők sűrűjében, puszták sivár homokján, szent fáik, áldó kutaik mellett még évtizedek múlva is áldoztak istenüknek és varázshatalmú szellemeiknek, de az új hittel szembeszállni már nem volt erejük.« Ilyen titkos és tiltott cselekedetek emlékét őrző hely volt a Gellérthegy sziklával telehintett és fákkal sűrűen benőtt hatalmas területe is.

A keresztény gondolat fokozódó diadalát mutatja, hogy Gellért halála után maga a nép avatta szentté (canonisatio popularis): szentnek nevezte és annak tisztelte.⁸⁵⁾ Erdélyi László szerint Szent Gellért holtteste I. András király idejében 1054-ben került át a kanonizálás ünnepélyességeivel Pestről Csanádvárba.⁸⁶⁾ A vértanu tisztelete aztán végigkíséri egész történelmünket: vértanúságának napja ünnep volt mindig. László király óta böjtöt is tartottak e napon, hogy a pogányok vad kegyetlenkedését kiengeszteljék. Monostorokat és templomokat emeltek tiszteletére. Híre mindig növekedett: alig volt templom, ahol külön oltárt ne szenteltek volna neki a jámbor hívők buzgó fáradozással és imádsággal.⁸⁷⁾

Az 1358-ban készült Képes Krónika 47. fejezete az első forrás, mely azt mondja, hogy ott, ahol Szent Gellért kiszenvedett, templom épült. Valószínűtlen azonban, hogy a templom pontosan azon a hegyen épült volna fel, ahol szétzúzták a sziklák a szentnek a fejét, mert akkor maga a templom is, mint ahogy a szikla, a Duna áradó habjainak lett volna kitéve. A Gellérthegy bérce alatt a lehulló sziklák veszélyeztették volna az épületet és a templombajárókat. A hely is szűk templom számára. Minden körülmény azt bizonyítja, hogy a templom nem a parton volt.⁸⁸⁾

Ezért Némethy szerint a helynek olyanforma meghatározása, hogy a templom ott volt, ahol Szent Gellért kiszenvedett, általánosságban van véve, úgyhogy a helységet kell alatta értenünk. *Kelenföld* (villa Kelenfeld)

vagy más néven *Kispest* (minor Pest) helységnek a plébániatemploma Szent Gellért tiszteletére volt szentelve. Egyik plébánosának pecsétnyomója a Nemzeti Múzeum birtokában van. Körirata: S. GERHARDI PLEBANI SCI GERH.⁸⁹⁾ 1391-ben egy jogvitával kapcsolatban szerepel a Gellért-egyház plébánosa (Plebanus Ecclesiae S. Gerardi sub monte Pestiensis).⁹⁰⁾ A Szent Gellért vértanu püspök emlékezetére emelt templom tehát a Gellérthegy északi részén elterülő városrészben volt valamikor. Mivel a templom plébániatemplomként szerepelt, Némethy szerint a legvalószínűbb az, hogy a mai tabáni templomok egyike áll a régi Szent Gellért templom helyén. A Gellérthegy alján előkerült XI–XII. századi leletek III. Béla udvari műhelyének stíluskörébe tartoznak, s arra a templomra utalnak, amely ezen a környéken épült valamikor Szent Gellért emlékezetére.⁹¹⁾ Gárdonyi Albert szerint »az a templom, amelyre a Gellért-legenda utal, a mai Döbrentei-tér környékén a tatárjárás előtt Kispest, más néven Kelenföld temploma volt, amit az is bizonyít, hogy ezt a templomot utóbb Szent Gellértről nevezték el.«⁹²⁾ Kelényi szerint a mai Tabán Boldogságos Szűz-temploma az a hely, amely egy 1236. évi okmányban »ecclesia B. Gerardi martyris de parvo Pest seu Cremfeld« néven szerepel. Ha tehát Szent Gellért egyházáról tesznek említést, ez csak azt mutatja, hogy a tabáni Szűz Mária templomot ebben az időben Szent Gellért egyházának nevezték. Szent Gellért temploma sokáig tartozott a szent helyek közé, amelyeket a felgyógyultak fogadalomból felkerestek.⁹³⁾ Jovius szerint hasznos volt Szent Gellértet a dögvészeseknek segítségül hívni, amit képek és felfüggesztett adományok mutattak.⁹⁴⁾

Kegyuraságát IV. Béla király a bélakúti cisztercieknek adományozta. Az 1236. évi adománylevél szerint Szent Gellért templomának fiókegyháza volt a sasadi és az őrsi templom.⁹⁵⁾ Rupp nem tudott semmit kinyomozni arról, hogy a törökvilág előtt milyen volt a Gellérthegy és környéke.⁹⁶⁾ Nagy szőlők lehettek erre.⁹⁷⁾ A hegy alján volt a szegényes kis város. Itt volt a templom, melynek alapítója maga András király volt.

A templom sorsa nem követhető nyomon; valószínű, hogy a török betöréskor pusztult el.⁹⁸⁾ Az elpusztult templom köveiből a jezsuiták 1715-ben kálváriát építettek.⁹⁹⁾ Ez fejlesztette ki a hagyományos gellérthegyi búcsút, amely már az 1830-as években is nagy tömegeket vonzott a Gellérthegyre.¹⁰⁰⁾ Egyébiránt még a XVIII. század elején volt Budán egy Szent Gellértről elnevezett kápolna, Batthyány Zsigmond esztergomi érseknek a budai kiváltságolt plébániában 1732 december 31-én tartott kánoni vizsgálata szerint.¹⁰¹⁾

Szent Gellért iránt ma is él a kegyelet. Minden magyar ember tudja, hogy ő volt Szent István király egyik leghasznosabb, fáradhatatlan, ére-nyekkel és akaraterővel telített munkatársa.¹⁰²⁾ Sok tekintetben az ő fáradozásának köszönhető a magyarság nyugati kultúrája. *A nagy körben ható, eleven erejű férfiúról elnevezett hegyhez fűződő hagyományok azonban ellenfelei emlékéből is őrizhetnek számunkra néhány halványan utaló vonást a multa.* A tiszteletére épült templom arra utal, hogy halálának az egyház nagy fontosságot tulajdonított, a szent tisztelete pedig azt bizonyítja, hogy személyének a nép előtt nem mindennapi jelentősége volt. *Szent Gellért hegyének pontos és szabályos megnevezése olyan hagyományokban,*

amelyekben a szent neve már meglehetősen eltorzult, a hagyomány régiségét bizonyítja. Mivel a boszorkányhit bonyolult eredetkérdése miatt következtetésünk bizonyosra nem vehető, csak feltételelesen állíthatjuk azt, hogy a Gellérthegyre való járás Gellért gyilkosai, a pogányság makacs védelmezői, elszánt harcosai, fanatikus sámánok, ősök tiszteletére pogány módon bemutatott áldozatok burkolt emlegetése, amelynek első hiteles adatai idején, a XVII. században már tudatos emléke nem volt. A közbeeső időből azonban nincsenek adataink, amelyek bizonyítanák ilyen hagyományok létét, s ezért ez az eredmény vitatható.

*

»...Plock Berg so daher den Namen hat
weil vor Zeiten ein Plock-Haus alda gestanden
aber besser S. Gerhards Berg sich Nennet.« 1733.¹⁰³⁾

A Brocken nevű hegy általában a XVII. század óta szerepel mint a boszorkányok gyülekezőhelye a német néphagyományban és mint ilyen legtöbbször Blocksberg néven említik. A Brocken a Harz-hegység legmagasabb csúcsa. Messziről látható és feltűnőek tetején a különös alakú felhőképződmények. Kopár, fátlan csúcsán hatalmas sziklák éktelenkednek. Közöttük fakad egy állítólag soha ki nem apadó forrás. Ezen a helyen történnek a néphagyomány szerint azok a különös események, amelyek az egész világon ismeretesek. A különös alakú barlangok alkalmasak voltak arra, hogy ezt a helyet ősidőktől fogva haragos szellemek gyülekező helyének, elátkozott hegynek tekintsék. A hegynek a neve a régi lakosok között mindig Brocken volt. A Blocksberg elnevezés a Harz-hegységen kívül Németország igen sok vidékén használatos. Mindig elátkozott hegyekre használják, amelyek rossz szellemek gyülekező helyei.¹⁰⁴⁾

Siklóssy szerint »a német a Blocksberg kifejezést Boszorkányhegy értelemben használja, tehát a német telepesek azért nevezték el a Gellért-hegyet Blocksbergnek, Boszorkányhegynek, mert gyanús jelenségeket, sötétben bujkáló embereket láttak a hegy környékén. Ezek a jelenségek a boszorkányos hitet jogosulttá tették.«¹⁰⁵⁾ Ezért aztán nem tartja fontosnak, hogy mikor kezdték el a Blocksberg nevet használni, pedig szerintünk igen nagy súlyú bizonyíték lenne ennek kikutatása, mert éppen a magyar hagyományok egykori ismerete lehetett nagy hatással a névadásra. Igen megfontolandó Katona Lajosnak az a vélekedése, hogy a hegy kaphatta e nevet azért is, mert a Harz-hegység Brocken-jéhez hasonlóan látták talán az annak vidékéről idekerült németek, vagy pedig egyszerűen azért, mert a folyóba kikönyöklő sziklatömegre nagyon ráillik a Blocksberg elnevezés. Németország különféle vidékeinek Blocksberg-jei egymástól és későbbi boszorkányos híruktól egészen függetlenül is kaphatták e nevet, pusztán alakjuk miatt.¹⁰⁶⁾

A Münchner Nachtsegen (XIV. század eleje) szerint a brochelsberg éjszakai szellemek és boszorkányok találkozóhelye (elátkozott hely), azonban ezt a körülményt nem említi egész világosan. Egy XIV. századvégi gyóntatókönyv azonban brockesberg-et teljes bizonyossággal mondja a boszorkányok gyűlése helyének. Grimm Jakab ezt a vélekedést biztos nyománál

sokkal régibbnek tartja. Szerinte a ma is élő *Brocken*-ből lett a *Blocksberg* név metathetikus hangváltozás útján (r—l), amely a következő két adattal érzékeltethető legvilágosabban: *Broccenbergus* (1581) és *Bloccenbergus* (1588). Vélekedésétől ma sincs okunk eltérni, bár a változás okát nem ismerjük.¹⁰⁷⁾

A *Blocksberg* név mai alakja tehát a XVI. században keletkezett. Ebben a században égtek a boszorkányok alatt leghevesebben a gyűlölet máglyái. Ez a korszak keltette nálunk is életre a boszorkányhitet. Komáromy szerint a középkorból nem maradtak fenn adataink a boszorkányok megbüntetéséről, azonban bűnösöknek tartották őket, mert a pallosjogot adományozó oklevelekben az incantátorok, a ráolvasással igézők, a samánutódok fel vannak említve a bűnösök között.¹⁰⁸⁾ A XVI. századnak csodálatosan fejlődő boszorkánymisztikája juttatta el hozzánk is a *Blocksberg* nevet. Mivel a *Szent Gellért hegye* ugyanúgy, mint Európa-szerte híres társa, a harzi *Brocken*, ősidőktől fogva pogány szertartások színhelye, az egyház nyelvén rossz szellemek, ördögök, boszorkányok gyülekezőhelye volt, a török kiűzése körüli időkben errejáró, vagy idetelepedő németek *Blocksberg*nek nevezték el. Valószínűnek tartjuk, hogy pogány szertartások nem sokáig voltak itt tarthatók a hely fontossága, kultúráltsága miatt, de azoknak egykori híre fennmaradhatott.

1495-ből való oklevelünkben, ahol a Gellérthegy oldalán levő szőlőkről van szó, a hegy neve a következőképpen szerepel: »in latere montis Sancti Gerardi.«¹⁰⁹⁾ Tollius Jakab, a híres utazó 1700 körül is »versus Montem Sancti Gerardi« megy a híres forrásokhoz.¹¹⁰⁾ 1567-ben Zyndt Mátyás haditérképén a Budát környező falvak és hegyek közül aránytalan hangsúlyozással emelkedik ki a »Mons S. Gerardi«. Lábánál nagy kiterjedésű sík terület húzódik dél felé. A térképen ennek a síkságnak *Cronfeld* (Kelenföld) a neve.¹¹¹⁾ 1541-ben tévesen »Cronfeld und Sanct Gotthardperg« néven említik együtt a kettőt,¹¹²⁾ ami arra mutat, hogy a *Szent Gellérthegy* elnevezés inkább egy másik szent nevét idézte fel, mint a *Blocksberg* elnevezést. Brabant császári mérnök résztvett az 1684-es ostromban, s emlékeiből látképet készített Budáról. Ezen a képen szerepel »St. Gerhardt's perg«, azonban nem jó helyen, vagy az eléje rajzolt dombok más perspektíva emlékei.¹¹³⁾ A Blaeu-atlasz térképén a Gellérthegy kis erődítményével közepén, topográfiailag híven van elhelyezve.¹¹⁴⁾ Erről, az Evva Lajos által »gerendavár«-nak nevezett erődről terjedt el az általánosan elfogadott nézet,¹¹⁵⁾ hogy az új német lakosság a török *Blockhaus* romjairól hívja *Blocksberg*nek.¹¹⁶⁾ A Gellérthegy elnevezésére vonatkozó régi ismereteket Katona István, a tudós jezsuita foglalta össze; »Perperam igitur aliqui sentiunt, in ipso monte, qui prius Kelenföld, postea S. Gerardi, Hungarice Sz. Gellért hegye dictus est, templum in ejus honorem surrexisse; nec enim templi, sed castelli, a quo Germani Blosberg eundem appellant, illic rudera hodie supersunt.«¹¹⁷⁾

A Fővárosi Múzeumban egy szentképen láthatjuk a visszafoglalás utáni Gellérthegyet. A hajdani *mons Pestiensis* tetején különös alakú építmény élénkíti a kopár ormokat.¹¹⁸⁾ A Gellérthegyet uralta nemcsak Budavára, hanem Pest is: 1529-ben a nagy Szolimán itt ütötte fel sátorát.¹¹⁹⁾ Budavára birtoklása szempontjából a Gellérthegynek fontos

szerepe volt.¹²⁰⁾ Mivel 1540-ben Roggendorf innen lövette Budavárát 15 napig, a török szükségesnek látta megerősíteni, amiről Evlia Cselebi a következőket írja: »Szulejmán khán fermánja folytán a 948-ik (1541) évben Gürz-Elias palánkja építtetett fel. A magas szikla felett a négy tájék őrzésére és őrházul való alkalmazás végett, belülről kőépítkezésű, kívülről pedig tisztán palánszerű szép és szilárd építmény ez, s 800 lépés területű erősség. Déli oldalán nyíló egy kapuja, egy magtára és két ciszternája van...« E szerint tehát egy kastélyszerű erőd volt, kettős kerítéssel, melyek közül a belső kőből épült, a külsőt pedig palánk alkotta.¹²¹⁾ Így látszik az összes látképeken is, amelyek ovális formában ábrázolják. Tényleg csak őrház volt, lényeges szerepet nem játszott. 1686-ban a felszabadító sereg egy része itt táborozott és innen támadta Budavárát.¹²²⁾ További sorsára Schams a *Blocksberg* névvel kapcsolatban utal: »Der heutige Name *Blocksberg* stammt von dem auf diesem Berge (vermutlich im 15-ten oder 16-ten Jahrhunderte) erbauten *Blockhause*, dessen Überreste erst dann ganz verschwanden, als 1812 die neue Stern-Warte da angeführt wurde.«¹²³⁾ Az ő idejében (1812) már állott a József nádor által építtetett csillagvizsgáló intézet, amely a Blockhaus helyén épült.¹²⁴⁾ A *Blocksberg* nevet a *Blockhaus*-szal kapcsolatba hozó hagyomány már legalább egy évszázados volt.

Rupp nem tud biztos adatok alapján arról, hogy milyen volt a Gellérthegy környéke (Kelenföld, Tabán) a törökvilág előtt. A XVIII. századi adatok számunkra csak annyit mondanak, hogy kórházak, fürdők, fogadók és sörházak, valamint a hajóhíd voltak ennek a városrésznek jellegzetességei.¹²⁵⁾ Olyan épületek tehát, amelyek a település kezdeteinek továbbfolytatására és nem további fejlődésére mutatnak. Mozgékony és süllyedtebb társadalmi értékű emberek gyűjtője volt ez a település mindig: a városrész képe az Árpádok óta nem sokat változott. A hegy gyűlések, titkos összejövetelek tartására nem lehetett alkalmas, bármily sok verem és barlang adott is ezekre alkalmat. A török a kert- és a szőlőkultúrát szépen fejlesztette a hegyoldalban, és a hegy tetején élő katonák vigyázó szeme nem kedvezett a boszorkánygyűlések tartásához szükséges titokzatos kellékeknek. A *Blocksberg* név megjelenése idején a hegy nem volt titokzatos, boszorkánysággal telített. A *Szent Gellért hegye* elnevezés azonban tudatosan őrizte a hagyományt, amelynek feltétlenül régebbinek kell lennie, mint a *Blocksberg* névnek. A Gellérthegy boszorkányos híre nem a *Blocksberg* név nyomán keletkezett, mert az első magyar adatok sem *Szent Gellért hegyére*, hanem a *Blocksbergre* utalának; nem a *Szent Gellért* név torzult volna (Cengellér), hanem a *Blocksberg* név. Ezzel kapcsolatban az a körülmény is fontos, hogy nem gyűlésre, hanem csak a hegyre való járásra utalnak a régi hagyományok. A hegy neve őrizte az elmosódó ősi hagyományt, mely a boszorkányhittel keveredett. Ha a boszorkányos hit lett volna mindig a *Blocksberg* név felidézője, nem hivatkozhatnánk minduntalan a *Blockhausra*. A német hagyomány nem terjedt túl a *Blockhausra* való emlékezésen, nem volt mélyen gyökerező, a magyar adatok sora azonban régebbi hagyomány ismeretére utal. Azt nem tudjuk, mi volt ez a hagyomány, azonban Szent Gellért halálával való összefüggése bizonyosnak látszik.

A Szent Gellért hegyére való járásnak az egész országban való régi ismerete arra utal, hogy valamikor élhetett az egész országban olyan

multság, ünnepség, összejövetel emléke, amelyet Szent Gellért halálának emlékére pogány módon tartottak. A hagyomány elhalt, s a hagyomány emléke beolvadt a nyugati, újabb eredetű boszorkányos mende-mondákba.

A Gellérthezhez fűződő boszorkánygyűlés emléke a töredékes népi adatokban sokkal pontosabban utal a boszorkányhit Európa-szerte közismert részleteire, mint a XVII. századtól kezdve a boszorkányperekben lelhető adatok. A XI. és a XVII. század között azonban olyan űr tátong, — mivel bizonyító adat rendelkezésünkre nem áll, — hogy ősi, finn-ugor eredetű vallási hagyományokhoz való kapcsolását túlmerész cselekedetnek tartjuk. Azt azonban kijelenthetjük, hogy magyar eredetű hagyomány, melyhez csak az utóbbi időben tapadtak idegen elemek.

Dömötör Sándor

JEGYZETEK.

¹⁾ Wurga László: *A Szent Gellérthez jövője*. Bp. 1924. 8. 1. — A szerző utal egy előadásra, amelyet a Gellérthez multjáról tartott, azonban erről nem sikerült többet megtudnom.

²⁾ Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Bp. é. n. (A föld és élete. VI.) 312—316. 1., Szeghalmi Gyula: *Dunántúli vármegyék*. Bp. 1937. 154. 1.

³⁾ Solymossy Sándor egyetemi tanár úr szíves közlése szerint ezelőtt mintegy 65—70 évvel, amikor még szőlők voltak a Gellérthez oldalában a Gellért-fürdő környékén, egyik szőlőműnkás említette, hogy »bizony, még most is vannak boszorkányok a Gellérthez belsejében és azok zsinatolnak, mikor morog a föld.« Anélkül, hogy ezt az egyedülálló adatot további kutatásainkhoz kapcsolnók, a boszorkányhiedelmek keletkezésével kapcsolatban felhívja figyelmünket a Gellérthez környékén jelentkező különleges természeti erők hatására is.

⁴⁾ Megyery Ella: *Budapesti notesz*. Bp. (1937) é. n. 79. 1.

⁵⁾ Katona Lajos: *A Gellérthez boszorkányai*. Pesti Hírlap 1897. ápr. 18. XIX. évf. 108. sz. 36. 1.

⁶⁾ Bán Aladár: *Néhány szó őseink istentiszteletéről*. (Krohn Gyula: *A finnugor népek pogány istentisztelete* c. könyvének magyarnyelvű kiadásában. Bp. 1908. 365. 1.) Herrmann Antal: *A hegyek kultusza Erdély népeinél*. Kolozsvár 1893. 34. 1.

⁷⁾ Ezen a helyen kell köszönetet mondanunk dr. Budó Jusztin székesfővárost főlevéltárnok úrnak, aki felhívta figyelmünket az utóbbi évtizedekben közzétett levéltári anyag által a kérdés rendezésére nyújtott lehetőségekre. Itt mondunk köszönetet azoknak is, akik az adatgyűjtés nehéz munkájában segítségünkre voltak. — *Gyakrabban használt rövidítések*: Ethn. = Ethnographia — Népelet, a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata; Tanulmányok = Tanulmányok Budapest multjából. Szerk. dr. Némethy Károly és dr. Budó Jusztin; SzIE. = Szent István Emlékkönyv. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. — A kérdés néprajzi vonatkozásait részletesen kifejtem *A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben* c. értekezésemben is. (Solymossy-Emlékkönyv. Bp. 1939.)

⁸⁾ Komáromy: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Bp. 1908. 135. 1.

⁹⁾ Komáromy: id. m. 193—196. 1.

¹⁰⁾ A külföldi boszorkányperekkel való összehasonlítást sürgeti Kovács László: *A szegedi boszorkányperek* c. cikkében. Ethn. 1900. évf. 281—282. 1.

¹¹⁾ Trócsányi Zoltán: *A történelem árnyékában*. Bp. 1936. 282—286. 1.

¹²⁾ Trócsányi: id. m. 286—287. 1.

¹³⁾ Trócsányi: id. m. 293. 1.

¹⁴⁾ A madár hívőjele De Coster híres *Thyl Ulenspiegel*-jének szerencsétlen sorsú Kathelinejét juttatja eszünkbe, ki a halászsas hívőjelére ment ördögi szerelméhez éjszakánként.

- ¹⁵⁾ Sándor József: *A mult századbeli boszorkánypörökhöz*. Ethn. 1902. évf. 312—316. 1.
- ¹⁶⁾ Német Phil. Dolgozatok, LII. köt. 71. 1.
- ¹⁷⁾ Alapi Gyula: *Bábajosok és boszorkányok Komárom vármegyében*. Komárom 1914. 3—4. 1.
- ¹⁸⁾ Reizner János: *Szeged története*. IV. 392. 1.
- ¹⁹⁾ U. o. 394. 1.
- ²⁰⁾ U. o. 402—404. 1.
- ²¹⁾ U. o. 404—406. 1.
- ²²⁾ U. o. 409. 1.
- ²³⁾ U. o. 400., 411., 418—419. 1.
- ²⁴⁾ U. o. 416. 1.
- ²⁵⁾ U. o. 514. 1.
- ²⁶⁾ U. o. 516. 1.
- ²⁷⁾ Nagy József: *Bácsmegyei mesék*. Ethn. IX. 139. 1., Versényi György: *Felvidéki népmondák*. Ethn. VI. 233. 1. és VI. 417. 1. (Kis-Cétény, Nyitra m.) Magyarország Néprajza IV. 378—379. 1.
- ²⁸⁾ Varga János szerint a boszorkánypörök közismert vádpontja volt, hogy a vádlott »följár a szent Gellért hegyre az ördögökkel mulatni, táncolni, sőt fajtalanul párosodni is.« Szerinte a boszorkány »gúzsba köti kezünket, lábunkat, megnyergel s úgy lovagol rajtunk a szent Gellért hegyére.« Úgy magyarázza a vádlottak beismerő vallomásait, hogy a boszorkánynak vélt személyek tulajdonképpen kuruzslók voltak, akik ismertek olyan szert, mely felidézte a gellérthegyi multság valódiságának, átélésének érzetét. (Varga János: *A babonák könyve*. Arad 1877. 17—33. 1.) Lehet, hogy ebben a feltevésben igaza van; ennek eldöntése az orvostudomány és a gyógy-szertörténet feladata — a periratokban van hozzá bő anyag —, azonban általánosítása a Gellérthegyre való járásról és az ott történetekről a perek anyagából kihámozható kép zavaros összeillesztésének eredménye, amely eltakarja az adatokkal szemléltethető világos képet.
- ²⁹⁾ »A szalmaszálból való paripa nem lehet egyéb, mint a seprűn lovaglás párhuzama, hisz Gulielmus Alvernus (1248.) is meséli, hogy varázslók miképpen csinálnak lovat nádból és egy Grimm-től idézett ír monda szerint is nádból és fűszáלבól készítenek lovat.« Setälä Emil: *A Sampo rejtélye*. Bp. 1935. 9. 1.
- ³⁰⁾ Siklóssy László: *A régi Budapest erkölce*. Bp. 1922. II. 66., 68., 194. 1.
- ³¹⁾ Reizner: id. m. 351. 1., Abai Imre: *Boszorkányégetés Szombathelyen*. Vasi Szemle, 1936. évf. 108—115. 1., Csefkó Gyula: *Tüskére való*. Balassa-émlékkönyv, Bp. 1934. 45. s. köv. 1.
- ³²⁾ Reizner: id. m. I. 346. 1.
- ³³⁾ Tápay-Szabó Gabriella: *Szeged erkölcei a XVIII. században*. Gyoma 1933. 24—25.
- ³⁴⁾ V. ö. Király György: *A magyar ősköltészet*. Bp. 1921. 52. és 58. 1., Karsai Géza, SzIE. III. 192. 1.
- ³⁵⁾ Ethn. 1936. évf. 149. 1.
- ³⁶⁾ Ortutay Gyula: *A magyar parasztság szerelmi élete*. Népünk és Nyelvünk, 1935. évf. 34. s. köv. 1.
- ³⁷⁾ Nyelvméltár, VIII. köt. 53. 1., utal rá Csánki is, Századok 1893. évf. 17. 1. Ld még: Baros Gyula: *Boldog Margit legendája*. Bp. 1938. 131. 1., A Fővárosi Könyvtár Bibliográfiai Munkálatai, *Buda és Pest fürdőinek irodalma*. VI. 1.
- ³⁸⁾ Nemzeti Újság 1847. évf. 558. sz. 591. 1.
- ³⁹⁾ Nagy Lajos: *Tabán a régészeti ásatások világában*. Tanulmányok IV. köt. 19. 1.
- ⁴⁰⁾ U. o. 21. 1.
- ⁴¹⁾ U. o. 25. 1.
- ⁴²⁾ U. o. 22. 1., Szeghalmy: id. m. 122. 1.
- ⁴³⁾ Ma is a Gellérthegyre vezető utak fontossága és magának a városrésznek a fejlettsége szabja meg a hely jelentőségét. V. ö. Wurga: id. m. 9. 1.
- ⁴⁴⁾ Prinz Gyula: *Utnutató földrajz*. Pécs 1925. 58. 1.
- ⁴⁵⁾ Révhelyi Elemér: *Kelenföld (Tabán) helye és neve*. Tanulmányok IV. 43—46. 1., Horvát István: *Pest városnak régi Ofen német nevérol*. Pest 1810. 21. 1.
- ⁴⁶⁾ Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. 137—141. 1. V. ö. Belitzky János: *Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához*. Bp. 1939. 36. 1.-on levő világos

térképázslattal Pest kialakulásáról. Pais Dezső: *Magyar Anonymus*. Bp. 1926. 133—134. l., Horvát István: id. m. 59—62. l.

⁴⁷⁾ Moór Elemér szerint »abból a körülményből, hogy a pest szónak köz-magyar jelentése kemence volt, egyáltalán nem következik, hogy a Gellérthegy aljában keletkezett révfalut valami kemencéről nevezték volna el. Ugyanis csak mészégetőkemence jöhetne tekintetbe; a Gellérthegy dolomitjából pedig meszet még a 10. században sem tudtak volna égetni.« (Népünk és Nyelvünk 1938. évf. 91. l.) Cholnoky szerint (Id. m. 314. l.) nem a dolomitot, hanem »a travertinót használták fel, mert ez kitűnő anyag mészégetésre és mert a Duna közelében más mészkő nincs. Lehordták a Naphegyről, a Gellérthegy hátáról s talán északi oldaláról is. Hogy a Gellérthegy hátán is volt travertinó, azt a 90-es évek elején készített fényképem bizonyítja. Ezt az utolsó darabot a villák építésekor széthordták.« Cholnoky érdekes fényképe műve 313. l.-ján található. A 10. században bőven lehetett még ebből a kőből. Szent István magyarjainak nem volt szüksége a mészégetéshez dolomitra. Lásd még 126. sz. jegyzetet!

⁴⁸⁾ Révhelyi: id. h.

⁴⁹⁾ Rupp Jakab szerint (*Buda-Pest helyrajzi története*. Pest 1868.) »a mai Gellérthegy a pesti határhoz tartozott és pesti új-hegynek nevezetett.« 90. l. Később azonban azt írja: »Alaposan gyaníthatni, hogy a „pesti új-hegy” név a budai dombra (a mai Várra) a szent Gellért hegyéhez viszonyítva ragadt, mely régebben szinte „pesti hegynek” nevezetett és melynél amaz későbbben lett benépesítve.« 130. l. Tehát Rupp előtt még meglehetősen elmosódó volt ennek a névnek és változatainak fejlődési fokozata. V. ö. Századok 1893. évf. 527. l., Horvát István: id. m. 32—33. l.

⁵⁰⁾ A telki és kanai apátságok 1246-i bérleveleiben a nagy-pesti németek és a kis-pesti szászok földjeiről van szó. Cod. Dipl. IX. 7. 657. l. Tehát már ekkor lehettek itt kisebb német telepek, ami a boszorkányhit eredete szempontjából nem teljesen közömbös tény. (Rupp: id. m. 240. l.)

⁵¹⁾ Révhelyi: id. m. 36—37. l.

⁵²⁾ U. o. 48. l.

⁵³⁾ V. ö. Czirbusz Géza: *Hátárnevek és hágók a Kárpátokban*. H. és é. n. 14—15. l.

⁵⁴⁾ Melich János: *Melyik nép nevezte el Pestet Pestnek!* Magyar Nyelv 1938. évf. 129—140. l.

⁵⁵⁾ Cholnoky: id. m. 314—315. l.

⁵⁶⁾ Révhelyi: id. m. 35. l.

⁵⁷⁾ Révhelyi: id. m. 38. és 47. l., Belitzky: *Adatok...* 37. l.

⁵⁸⁾ Révhelyi: id. m. 53. l. Rupp szerint Gellért »a pesti (később róla elnevezett Gellért) hegyről ledobtatván, a vértanui babért is kivívta.« (Magyarország hr. tört. I. 276. l.) Pesty szerint a nevezetes eseményről ily magyarázatot ad Cornides: »Kelenföld azon hely neve, melyről Szt. Gellért püspököt lelőtték. Most is Szt. Gellért hegyének neveztetik.« (*Magyarország helynevei*. Bp. 1888. I. 160. l.) Pesty későbbi vélekedése szerint módosítandó az a megjegyzése, mintha »a pogányok Szent Gellértet a Gellérthegyről a Dunába lökték volna, mert csak a Duna partjára lökték le, odalent megragadták és a fejét a sziklához csapkodták. Így lett vértanu 1046. IX. 24-én« (Id. m. 446. l.)

⁵⁹⁾ Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései*. Kecskemét 1936. 24. l., Dömötör Sándor: *Dunaszentgyörgy népe*. Bp. 1937. 14. l. 14. sz. jegyzet.

⁶⁰⁾ V. ö. Ethn. 1900. évf. 439. l.

⁶¹⁾ Reizner: id. m. 339. l., Magyarság Néprajza IV. 385., Szabó Károly: *Emlékiratok*. Pest 1869. 16., 61. l.

⁶²⁾ György Lajos: *Világjáró anekdoták*. Bp. 1938. 59—62. l.

⁶³⁾ Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*. 2. kiad. II. 163. s. köv. l. Kühár: *Egyetemes vallástörténet*. Bp. 1936. I. 115—120. l., Halász Gábor: *Magyar középkor*. Magyarságtudomány c. folyóirat, 1937. évf. 60—63. l.

⁶⁴⁾ Ethn. 1936. évf. 153. l.

⁶⁵⁾ Szendrey Zs., Ethn. 1937. évf. 17. l., Népünk és Nyelvünk 1937. évf. 67. l., Luby Margit: *A paraszttélet rendje*. Bp. 1935. 147., 151., 157., 173., 180. l.

⁶⁶⁾ Katona Lajos: id. h. V. ö. Békésmegyei boszorkánypörben (1724) Koosné Török Mária azzal dicsekedett, »hogy azt, hogy az emberek félnek tőle, jobban szereti ezer forintnál.« Komáromy: id. m. 326. l.

⁶⁷⁾ Kálmány: *Szeged népe*. Arad 1882. II. 216. s. köv. l. V. ö. Diósadi Elekes

György : *Orvostörténeti vonatkozások Szent István idejében*. Debreceni Szle. 1939. évf. 41—43. 1.

⁶⁸⁾ Ethn. 1936. évf. 154—155. 1.

⁶⁹⁾ Kühár : id. m. II. 95. 1., Sebestyén : *Honf. mondái*. I. 99. 1.

⁷⁰⁾ Krohn : id. m. 78. 1.

⁷¹⁾ U. o. 59—61. 1.

⁷²⁾ U. o. 49. 1.

⁷³⁾ U. o. 95. 1.

⁷⁴⁾ U. o. 96. 1.

⁷⁵⁾ U. o. 98. 1., Kálmány : id. m. II. 218. 1.

⁷⁶⁾ Krohn : i. m. 293. 1.

⁷⁷⁾ U. o. 365. 1.

⁷⁸⁾ Belitzky szerint (*Adatok* ... 37. 1.) az ősi mészégetőtelepen a magyarok bolgár és pannonszláv lakosságot találtak. Török ethnikumú nép korai jelenléte megerősíti azon feltevésünket, hogy annak vallási hagyományai hatottak a magyarságra. V. ö. Balogh Albin : *Mindennapi élet Szent István korában*. SzIE. III. 563., 583. 1.

⁷⁹⁾ Belitzky János : *Sopron vármegye története*. Bp. 1938. I. 192. 1.

⁸⁰⁾ Cholnoky : id. m. 316. 1.

⁸¹⁾ Nagy Lajos : id. m. Tanulmányok IV. 20. s. köv. 1., Horvát István : id. m. 21—25. 1.

⁸²⁾ Herrmann szerint Vargyas közelében van a gyönyörű idomú *Ejtelkő* vagy *Ejtőkő*. »Vajjon nem volt-e ez«, mondja Orbán (I. 93.) »székely őseinknek valamely *Tarpei sziklája*, honnan bűnösök a mélybe ejtettek, mert hogy a régi pogány korban szikláról való leejtés vagy inkább letaszítás által gyakran büntettek őseink, példa erre szt. Gellért püspök.« Idézi Herrmann ezenkívül az *Istenkelete* (Szilágysomlyó mellett), *Istenszéke* (a Maros jobbpartján, Vécs felé), *Ördögoltára* (Mátéfalvánál), *Pogányhavas* (Szépvíz felett), *Nagykő* (Siklód mellett) nevű hegyeket, mert ezekről is maradtak fenn olyan hagyományok, hogy »a pogány magyarok ezeken mutattak be különféle áldozatokat Isten előtt.« (Id. m. 33—34. 1.)

⁸³⁾ Karácsonyi János : *Szent Gellért élete*. Bp. 1925. 54. s. köv. 1., Karsai : SzIE. III. 206. s. köv. 1., Mihályi : SzIE. I. 384. 1.

⁸⁴⁾ Juhász Kálmán : *A csanádi püspökség története*. Makó 1930. 88—91. 1., Deér József : *Pogány magyarság — keresztény magyarság*. Bp. 1938. 155. 1., Kühár : id. m. Szent Gellért és társainak egyedülálló vértanúságából »a nép és a pogány papság ellenállásának gyengeségére« utal.

⁸⁵⁾ Erdélyi László : *I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása*. SzIE. I. 569—570. 1.

⁸⁶⁾ Juhász Kálmán : id. m. 89. 1.

⁸⁷⁾ Mihályi Ernő : *Szent István élete és művei*. Bp. é. n. I. 133. és 153. 1., II. 63. 1. Rupp szerint Pest város Boldogasszony plébániatemplomában I. Mátyás király alatt Szent Gellért oltára a szabók és a borbélyok céhtársulatáé volt. (Id. m. 242. 1.)

⁸⁸⁾ Némethy Lajos : *Hol állott Szt. Gellért vértanu temploma?* Archaeologiai Értesítő 1889. évf. 208—209. 1.—V. ö. az eredeti források utalásaival. *Képes Krónika* : »Nunc in eodem loco ubi contritum est caput eius in honorem beati Gerardi martyris ecclesia sub monte apparet fabricata.« (Toldy-féle kiad. XL. VIII.) Thuróczi, aki ezt az adatot felhasználta és saját tapasztalatait is feljegyezte, szóról-szóra ismétli annak jeléül, hogy I. Mátyás korában még így volt. Muglen krónikája pedig azt mondja: »Vnter dem perg de sant gerhard erslagen wart, do is ein kich gepaut in seiner ere.« (Kováchich : *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*. 50. 1.) Bonfini : »Novum autem in suburbio Budensi, ubi ille deturbatus est, sacellum est divo Garardo dicatum.« (Decad. II. Libr. II. 1568. kiad. 224. 1.) Horvát István : id. m. 29. 1.

⁸⁹⁾ Némethy : id. h.

⁹⁰⁾ Tanulmányok IV. 71. 1., Rupp : id. m. 240. 1., Pesty : id. m. 163. 1., Schoen Arnold : *Buda és Óbuda XVIII. századi templomai*. Történetírás 1937. évf. 52. s. köv. 1.

⁹¹⁾ Gerevich Tibor : *Magyarország románkori emlékei*. Bp. 1938. 119., 261. 1., Horváth Henrik : *Budapest művészeti emlékei*. Bp. 1938. 16—17. 1., u. a. : *Buda a középkorban*. Bp. 1932. 17., 62. 1., u. a. : *Budai kőfaragók és kőfaragójelek*. Bp. 1935. 87., 90—92. 1.

⁹²⁾ Gárdonyi Albert : *Buda középkori helyrajza*. Tanulmányok IV. 61. 1.

⁹³⁾ Kelényi B. Ottó: *A Buda melletti Szent Lőrinc Pálos kolostor történetének első irodalmi forrása*. Tanulmányok IV. 104—105. l. Rupp »pesti hegy alatti Gellért-plébániáról« beszél: id. m. 57. l., Szeghalmy: id. m. 136. l.

⁹⁴⁾ Paulus Jovius szerint: »Mons praealtus ex adverso arcis, urbiq[ue] imminens, intercedenti vallo, atque fossato ita assurgebat, ut media montis pars fastigium arcis aequaret, summo autem cacumine regiones, plateae, inferioraque tormentorum ictibus subjecta spectarentur. In eo templum erat divo Gerardo, a quo nomen ducit (mons), dedicatum, cujus nomen in pestilentia rite invocantibus salutare esse, pictae imagines, et persolutis votis adpensa donaria cumulate testantur.« (Lib. XXXIX. 440. l.) V. ö. Pados János, Nemzeti Ujság 1847. évf. 534. sz. 494. l.

⁹⁵⁾ Fejér IV/I. 60., v. ö. IX/VII. 706., 732., 733.

⁹⁶⁾ Rupp: id. m. 187. l.

⁹⁷⁾ Révhelyi: id. m. 39. l. Rupp szerint 1422-ből vannak adataink a gellérthegyi szőlőkultúrára. (Id. m. 216. l.)

⁹⁸⁾ Rupp: id. m. 165—166., 209—210. l.

⁹⁹⁾ Schoen Arnold: *A budai Szent-Anna templom*. Bp. 1930. 17. és 27. l., Hóman-Szekfű: *Magyar történet*. 2. kiad. IV. 395. l.

¹⁰⁰⁾ Kelényi B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929. 38. l.

¹⁰¹⁾ Rupp: id. m. 166. l.

¹⁰²⁾ Siklóssy László: *A magyar középkor erkölce*. Bp. 1922. 21—29., 41. l.

¹⁰³⁾ *Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen*. 1733. 38. l., v. ö. Tanulmányok IV. 159., 161. l.

¹⁰⁴⁾ E. Hoffmann-Krayer und Hanns Bächtold-Stäubli: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin u. Leipzig, megj. 1927. évtől I. 1423—1424. hasáb.

¹⁰⁵⁾ Siklóssy: id. m. II. 63. l.

¹⁰⁶⁾ Katona Lajos: id. h., Handwb. d. d. Aberggl. I. 1423—1424.

¹⁰⁷⁾ U. o.

¹⁰⁸⁾ Komáromy: id. m. XVI. l.

¹⁰⁹⁾ Idézi Csánki, Századok 1893. évf. 26. l.

¹¹⁰⁾ Jacobus Tollius: *Epistolae itinerariae ... etc.* Amsterdam MDCC.

¹¹¹⁾ Révhelyi: id. m. 52. l.

¹¹²⁾ Révhelyi: id. m. 57. l. 93. sz. jegyzet.

¹¹³⁾ Borbély Andor: *Kéziratok ábrázolások Buda visszafoglalásáról*. Tanulmányok V. 135. l.

¹¹⁴⁾ U. o. 134. l.

¹¹⁵⁾ Evva Lajos: *Szent-Gellérthegy*. Vasárnapi Ujság 1875. évf. 5. sz. 73—74. l.

¹¹⁶⁾ Hóman-Szekfű: *Magyar történet*. 2. kiad. IV. 392. l., Siklóssy: id. m. II. 62. l.

¹¹⁷⁾ Hist. Pragm. Hung. P. I. 327. l. v. ö. Pados: id. h. 494. l.

¹¹⁸⁾ Jajczay János: *Budai és pesti veduták vallásostárgyú képeken*. Tanulmányok IV. 159., 161. l.

¹¹⁹⁾ Evva: id. h.

¹²⁰⁾ Banfi Florio: *Buda és Pest erődítményei 1686-ban*. Tanulmányok V. 103. l.

¹²¹⁾ U. o. 119.

¹²²⁾ Szeghalmy: id. m. 154. l.

¹²³⁾ Franz Schams: *Vollständige Beschreibung ... Ofen in Ungern*. Ofen MDCCCXXII. 623. l.

¹²⁴⁾ Kelényi B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929. 19. l.

¹²⁵⁾ Rupp: id. m. 187. l., Ballai Károly: *Magyar horcsmák és fogadók a XIII—XVIII. században*. Bp. 1927. 88—89. l.

¹²⁶⁾ Tök községen (Pest m.) az a hagyomány él a nép között, hogy a Gellérthegyen a hegy tetején, a hátsó oldalában felvetődött a pénz: úgy lángolt, mint mikor a szalmakazal ég. Találtak is sok pénzt, akik a hegy hátulját kívájták. Csak a híd felől hagyták meg azokat a nagy köveket — jegyzi meg a mesélő. (Ethn. 1935. évf. 72. l.) Adatunk egyedisége bizonyítja, hogy csak az újabb időkben éppen a travertino eltűnésének hatása alatt kapcsolódhatott kincsmonda a Gellérthegyhez, a boszorkányhittel összefüggése nincs, ezért következtetéseinkhez nem kapcsolható.